

SELÇUKLULAR DEVRİNDE HALEP KÛFİ YAZISI*

Janine Sourd el - Thomine

Şam'da, biri «Atabeyler» denilen sade kûfi, diğeri süslü kûfi olmak üzere derin bir birlik arzeden iki cepheli bir yazı tarzı teşekkül ettiği sırada, âbide yazısı sahasında, Halep, aynı yaratıcı hareketliliğe sahip olmakla beraber, çok farklı temayüller gösteriyordu. 478/1086 dan itibaren Selçuklular sahasına giren Haleb'in bir-biri peşisıra on beş sene süren müthiş bir buhranı müteakıp birdenbire Zengî rönesansını idrak ettiği sırada kullanılan ve bilhassa müşterek çizgilerle farklılaşan kûfi tipi bir seri arkeolojik doküman, bize bu hususta şahadet eder¹. Ne, geniş mânada «Selçuklu»² tabiriyle tavsif edilmesi uygun olan bu epigrafik mahsullerin hey'et-i mecmuasını ele alma, ne de *Corpus*³ adıyla tanınan bu metinleri yeniden neğretme iddiasına girişmeksizin, bu kitabelerden en temsili olanlarını sadece dekoratif yazının tekâmülü zaviyesinden tedkikini faydalı buldum.

Bunlardan birincisi, şüphesiz, Melikşah'ın oğullarından biri ve vezir Tâcü'l-Mülk'ün emriyle 479/1086-87 tarihinde yapılan Salihin'deki küçük Makâm İbrâhîm camiinin güney cümle kapısını süsleyen ve inşaatın hâtırasını tebci eden kitabelidir⁴: Burada zaviyeli bir ke-

* Fransızca orijinal adı «*Le Coufique Alepin de l' époque Seljoukide*» olan bu makale, *Mélange Louis Massignon*'da (Damas 1957, s. 301-317) neşredilmiş olup Zeynep Keriman tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

1 Bu devirde şehrin gelişmesi hakkında bk. J. SAUVAGET, *Alep* (Paris, 1941), 93-128.

2 Krş. J. SAUVAGET, *Quatre décrets seljoukides* (PIFD, Beyrouth, 1947), 7.

3 Krş. E. HERZFELD, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Deuxième partie: Syrie du nord. Inscriptions et monuments d'Alep*, t. I, c. 1 ve 2 (metin), Caire, 1955-1956, ve t. II (levhalar), Caire, 1954.

4 *Répertoire*'daki metin, nr. 2760; krş. E. HERZFELD, *Damascus II, Ars Islamica*'da, X (1943), 36. Şimdi bk. *CIA Alep*, 177-79 ve levha LXIX a (nr. 87).

merin alınlığına yerleştirilmiş yedi hat, bir terkinin bütün zenginliğini gerçekleştirerek beraber, maalesef bir badana ile örtülerek detayları tahrif edilmiştir (bk. Levha I, 1).

Az sonra, âbidenin kaidesine yazılı 483/1090 tarihi ile inşaat bittiği sırada hüküm sürmekte olan Tutuş'un ölüm tarihi (488/1095) arasında yer alan kitabeler gelir. Cami-i Kebir'in minaresini çeviren bu hârikulâde yazılı kuşak yazı kare sütun gövdesi boyunca eşit aralıkla taksim edilmiştir. Bunların müşahedesini kısmen mümkündür, fakat bir yandan çıplak gözle okunabilen alt kısmın iki satırından⁵ (bk. Levha II, 1 ve 2), öte yandan E. Herzfeld'in fotoğrafını çektiği ve resmini çizdiği üst kısımdan⁶ hareket etmek suretiyle kûfileri tahlil edilebilir; her hâlde, taşta hakkedilmiş geniş harfler düz satıhta hafif kabartma halinde belirirler.

Nihayet, küçük Salihin camiinde dikdörtgen çerçeveli taş mihrabın üst kısmını süsleyen ve ancak 505/1112 tarihine çıkan, dekoratif değeri daha az, yığma harfli dar friz görünür⁷. Benimsenen üslubu, çok ölçülü, kitlevi bir işçiliğe tekabül etmekle beraber, konturları az veya çok belirli birkaç silme ile çizilmiştir (Bk. Levha I, 2).

Minarenin kuşak yazısında bulunan tezyinî unsurlar, bilâkis, şekil ve dekor bakımından birbirine benzeyen, aynı ekolden olduğu açıkça görülen ve VI / XII nci yüzyılın ilk yıllarına atfedilebilecek olan iki mezar taşının üstünde kendisini gösterir. Daha önce derin

5 *Répertoire*'daki metin, nr. 2783 ve *CIA Alep*, I, 150-51 (nr. 75). Kuşak yazının altında, güney cepheye yerleştirilmiş olan ve hakkâkin imzasını taşıyan madalyon hakkında J. SAUVAGET'deki röproduksiyon, *Inventaire des monuments musulmans de la ville d'Alep*, *Rev. Et. Isl.*, 1931, levha II. Bütünü için şimdi bk. *CIA Alep*, II, levha LIX (dört cephenin fotoğrafları) ve LX (kitabenin güney cephesinin kısmi deseni).

6 Bk. *Damascus II*, *Ars Islamica*'da, X (1943), şekil 53 (desen) ve 55 (fotoğraf). Metin ve kısa tefsiri, ayn. esr., 34-35. Şimdi bk. *CIA Alep*, 153-62 (nr. 77) ve levha LXII ve LXIII (daha önce *Ars Islamica*'da neşredilen resimleri aynen dercetmiştir).

Ara katlar için *CIA*'nın vermiş olduğu vesikalar, Kur'an'dan zikirlerle Şif akidesine ait metinler hâricinde s. 152-153 (nr. 76 A, B, C) pek az şeye inhisar eder: Bunlar burada bizi ilgilendirmeyen nashi kitabenin deseni, ikinci kat kitabesinin bir cephesinin deseni (levha LVII b) ile dördüncü kat kitabesinin bir cephesinin fotoğraflarından (levha LVIII) ibarettir.

7 *Répertoire*'daki metin, nr. 2947; krş. E. HERZFELD, *Damascus II*, *Ars Islamica*'da, X (1943), 36 ve şekil 62 (desen).

Şimdi bk. *CIA Alep*, 179 (nr. 88), levha LXX b (*Ars Islamica*'da daha önce neşredilmiş şekil 62), levha LXXI (fotoğraf) ve levha LXXVII b (desen).

bir araştırmanın konusu olan ve tarihi kesin olarak bilinen birincisinin, isimleri ve unvanları yegâne süsünü teşkil ettiği çeşitli bloklar üzerine hakkedilmiş olarak gözüken 518/1124 de vefat etmiş artuklu Belek'in türbesine ait olduğu tesbit edilmiştir⁸. Diğeri, kısa bir mezar taşı metninden anlaşıldığı üzere, Husayn b. Hasan al-Şukrî adlı meçhul bir şahsa ait olan ve Salihin'deki küçük mezarlıkta, diğerinden daha iyi bir şekilde günümüze kadar muhafaza edilmiş bulunan kitabedir⁹: Bunun hemen hemen birkaç kaide taşı birbirinden ayrılmış ve kapağı bir parça yerinden oynamıştır. Hâlâ, bütününde, dört panonun her birindeki ince kompozisyonu hayranlık uyandıran bu panoların üzerinde Âyetü'l-Kürsî'nin metni (*Kur'an*, II, 256) devam eder ve bunlar açılardan içine dik olarak yerleştirilmiş asma dalı motifleriyle çerçeveslendirilmişlerdir (Bk. Levha III ve IV, 1). Yazısına göre bu eser, Belek'in türbesinden daha sonra, şüphesiz 525/1130 civarında inşa edilmiştir.

Bir yirmi sene kadar sozrasına ait olan ve al-İskâfî mescidinin cümle kapısında eb'adının küçük olması dolayısıyla sade bir yazıyla süslenen madalyon, Şu'aybiya medresesinin saçağına yüklenen geniş ve ihtişamlı pervazla tezat teşkil eder. Birincisine ait olan ve üzerinde 541/1146 tarihini ve İbn al-İskâfî¹⁰ adında birisinin ismini taşıyan altı kısa satır, güzel taştan yapılmış ağırbaşlı cephenin süslenmesine hoş bir şekilde yardım eder¹¹. Öbür âbidenin frizine ge-

8 Bk. J. SAUVAGET, *La Tombe de l'Ortokle Balak*, *Ars Islamica*'da, V (1938), 207-15 levhaları beraber — Şam'daki Şuriye Milli Müzesinde muhafaza edilen âbide. *Répertoire*'daki metin, nr. 3006 ve t. XI, s. 265.

9 *Répertoire*'daki metin, nr. 3042. J. SAUVAGET'nin eserine kısmen aldığı röproduksiyonlar, *L'architecture musulmane en Syrie*, *Rev. Arts As.*'da, 1934, şekil 11 (desen) ve *Balak*, *Ars Islamica*'da, V (1938) şekil 4 ve 5 (fotoğraf). Şimdi bk. *CIA Alep*, 180-82 (nr. 90) ve levha LXXII b, LXXIII, LXXIV c, LXXV (yukarıda sağda).

Bugün kaybolmuş olan, aynı cinsten diğer iki lâhit, *CIA Alep*'de, ayn. yer. (Salihin'in II ve III üncü lâhitleri) bazı kısmî röproduksiyonlar veren (levha LXXIV ve LXXV) E. Herzfeld tarafından işaret edilmişlerdir.

10 *Répertoire*'daki metin, nr. 3129 (Şeyh Hamud camii adı altında). E. HERZFELD'deki röproduksiyon, *Damascus II*, *Ars Islamica*'da, X (1943), şekil 84. Şimdi bk. *CIA Alep*, 202-03 (nr. 98), şekil 71 ve levha LXXVI a.

11 Aynı üslup hususiyeti Maşhad al-Muhassin'in muasırı olan küçük bir kitabede de görülür: *Répertoire*, nr. 3128. *CIA Alep*'deki röproduksiyon, 198 ve levha LXXIX a (nr. 94).

Aynı âbidenin 537/1142 tarihli bir başka kitabesinden (*Répertoire*, nr. 3112 ve *CIA Alep* 196-98 (nr. 93) ve levha LXXIX e), uygun röproduksiyonu olmadığından, burada istifade edilmemiştir.

lince (Bk. Levha IV, 2), Nur al-Din zamanında kullanılan yarı-yazı, yarı-çiçek dekorunun bütün vasıtalarını ortaya koyar ve Halep küfî tarzının hakikî şaheseri olarak kabul edilebilir; yazık ki en uzununu kaybolmuştur: sadece *Kur'an*'dan bazı kelimeler (IX, 109 ve LXXII, 188), *besmele*'nin baş kısmı, âbidenin köşesine yerleştirilmiş yeneden kullanılan bir blokun üzerinde hâlâ mevcuttur; birinci metne refakat eden ve asrın başında üzerinde hâlâ 545/1149¹² tarihi okunan daha küçük başka bir saçağın parçaları, burada faydalı olmayacak derecede kötü muhafaza edilmişlerdir¹³.

Bu çeşitli yazılardaki küfî tipinin tahlili, bir kere daha, S. Flury'nin ilk defa Amida'daki süslü kuşak yazısını tedkik ederken ele aldığı kullanışlı alfabetik tabloya müracaatı gerektirir. Cami-i Kebir'in minaresini süslemeye yardım eden belli başlı harf tipleri bu suretle tertip edilince (Bk. Levha V), arzettikleri icatçı vasıf ve tefsir serbestliği karşısında hayret etmemek elden gelmez. Bizzat kuşak yazısının ilk bakışta hâsıl ettiği zenginlik intibası, kelimelerin son harflerinin açılması ve mesnet çizgisinin yeknesaklığını kırmağa mahsus olan çift harflerin sık tekrarlanması, her teferruatın tedkikinde de göze çarpar.

Bazen, gelişi-güzel sola veya sağa dönük (nr. 1 *a b c f* ve 12 *a f*) basit şivli kenarlar şeklinde biten *elif* ve *lâm*'ların uzun şakulî hatları, küçük veya büyük boyda çok gözlü tepe çiçekleri (nr. 1 *d e i* ve 12 *c d e*) veya saçağın üst hududuna temasla teşekkül eden ters gönye şeklinde bükümlerle süslenmişlerdir (nr. 1 *g h* ve 12 *b*). Eğer başta ve ortada bulunan *be,nun* ve *ye* gibi basık ve düz harfler (nr. 2 *a b c e*, 14 *a b c* ve 17 *a b c*) sadece boyca değişirler (Bk. nr. 2 *d*) ve üstteki bükümün köşelerinden birinde teşekkül eden gayrı mütenazır bir hurma dalıyla süslenirlerse, daire kemeri şeklinde bir ka-

12 *Répertoire*'daki metin, nr. 3149; krs. E. HERZFELD, *Damascus II, Ars Islamica*'da, X (1943), 31 (yazı nr. 13). J. SAUVAGET'deki esas kuşak yazının röprodüksiyonu, *Inventaire, Rev. Et. Isl.*'da, 1931, şekil 3 bis (desen) ve E. HERZFELD, ayn. yer., şekil 46 (desen). Sanatkârın imzasını hâvi küçük ve sade yazıyla yazılmış dört satırlık madalyona, aynı şekilde *Répertoire* ve E. Herzfeld de işaret etmiştir, ayn. yer. (yazı nr. 14).

Şimdi bk. *CIA Alep*, 222-27 (nr. 104-106), şekil 74, levha LXXXVI, LXXXVIII-XC ve bilhassa levha XCI'in desenleri.

13 Halep «Selçuklu» küfisini temsil eden Cami al-Haggarin'in (*CIA Alep*, 182-86 (nr. 91), levha LXXVI b, c ve LXXVII c) bir başka kitabesi, paleografi bakımından fazla ilgi çekici olmadığından burada ihmal edilmiştir.

vis çizen (krs. nr. 2 *h*) nihâî *be*'ler, kırık hatlar (nr. 2 *h*) şeklinde bir motife refakat eden çiçekli uçlar (nr. 2 *g*) meydana getirirler. Keza yanlarında kuyuksuz bazı iptidâî tipte (nr. 5 *a* ve 14 *d*) örneklerin bulunduğu dekoratif *re* ve *nun*'lardan yükselen dikkati çekiçi kuyruklar gayrı muntazam geniş yapraklar (nr. 5 *b c d e* ve 14 *e f g*) halinde açılmak için bükülüşlerine yahut basit veya ikiz saplı sert motiflere istinat noktası teşkil etmelerine göre (nr. 5 *f g* ve 14 *h*) iki kategoriye ayrılırlar. Yapraklı sapsızlarla her türlü nebatî özellikten mahrum arızî süsler arasındaki tezat, harflerin büyük bir kısmında kendisini gösterir: Aslında klasik olan şeklini (nr. 4 *a b f* ve 4 *c g* ve *g'* yi mukayese ediniz) şu veya bu vasıta ile zenginleştirmek için müracaat edilen *dal*'lar arasında, bazen yukarı doğru çıkan kuyruk ve çiçekle süslü bazen de sapsızlarla yüklü (nr. 10 *a* ve *c*, nr. 13 *g h* ve *i'* yi mukayese ediniz) nihâî *fe* ve *mim*'ler arasında kuşak yazının üst kısmına doğru uzatılması çok defa kıvrıntılar, helezonlar ve iç dişlerle süslü şakulî bir satıh teşekkülüne meydan veren *he*'ler arasında bu tezat görülür (nr. 15 *h i j* ve *k*). Hiç şüphesiz, başta bulunan ve birbirine çok benzeyen yayılmış *cim*'lerin ters tarafa eğik sapsızları (nr. 3 *a b c d*), *sin*'lerin muntazam dişlerine takılı çiçekli uzantılar veya yükselen kuyruklar (bk. özellikle nr. 6 *b c f*), *te*'lerin eğri sapsızları (nr. 8), ortada bulunan *ha* (nr. 15 *a b c d*) ile *vav*'lardan (nr. 16 *b, c, d, e, f*) teşekkül eden yumuşak arabeskler, ister ayrı bulunsunlar, ister içiçe geçsinler, çiçek repertuarına girerler. Fakat ortada bulunan üç taraflı *ayın*'lar (krs. nr. 9 *d*) ve çift kıvrımlı nihâî *ye*'ler (krs. nr. 17 *f*), saplı bir motifle süslenir, bazen bitişik *lâm-elif*'ler ve Allah kelimesini teşkil eden harfler ayrıca zikre değer: Birinciler, şakulî saplı dik tipten (nr. 18 *a*), üst iki sapı önce birbirinden ayrılan, sonra yaklaşan çiçekli bir örnek şekline girerler (nr. 18 *b c*); ikinciler yegâne dekoratif görünüşü bir *lâm*'ın kıvrılışından husule gelen (nr. 19 *a*) sade tipten iki *lâm*'ın ayrılışı ve bu mesafede, kompozisyonun temelini iki harfle dengelenmiş gayrı mütenazır bir göbek (fleuron) ilâvesiyle özellik kazanan süslü tipe geçerler (nr. 19 *b*).

Bütün bu alfabenin kullanımında dikkati çeken iki çeşit dekoratif unsurdan bazıları arızî sapsızlar şeklinde küfî harflerin bilinen görünüşlerini tekrarlarlar. Kısa arabesklerle benzeyen diğerlerine gelince, özellikle gayrı mütenazır ve açılmış çiçek figürlerinin bolluğuyle dikkati çekerler: Umumiyetle sonda ve ortada bulunan *mim*'

ler gibi yuvarlak vücutlu harflerin üzerine konulmuş olan üç gözlü birkaç muntazam flöronun yanında, hakikatte birbirlerinden doğan yarım hurma dalları ile şişkin yapraklar açılırlar. Sapların kalınlığı ve seyrekliği âşikârdır ve en küçük incelikler arasındaki muvazaneyi telâfi etmeğe yarar görünen halkalar veya düğümlü kurdeleler şeklinde yarı-dairevî küçük süslerin varlığı dikkati çeker. Boşlukların çevrelerini doldurmak mecburiyetiyle yapılan yaprakları içeriye bükük şekil, haddizatında hiç bir orijinallik göstermez; başta bulunan bir *mim*'e (nr. 13 c) refakat eden çok gözlü hurma dalı, hemen hemen tek başına kalır ve süslemek için hususî bir gayret sarfedildiğine delâlet eder. Fakat harflerden meydana gelen ve aynı zamanda geometrik şekillerle birbirlerine bağlı bu çiçekli dekor, bütüne «composite» karakterini verir.

Daha sonra bu araştırma için seçtiğimiz Selçuklu devri Halep küfî yazısının diğer örneklerine geçilirse, Salihin camiinin 479/1086-87 tarihli kitabesi bizi uzun uzadıya meşgul edecek değildir (krş. Levha I, 1). Filhakika alfabeti incelediklerimizinkine çok benzer. Belirsiz çiçekli süsler ve kalın konturlu harfler yer azlığından dolayı daha az zariftirler: Mütenazır bir küçük göbek, sadece *Allah* kelimesinin iki *lâm*'i arasına yerleşirken, üç taraflı *aym*'lar her çizginin bıraktığı bütün yüksekliği doldururlar. Bu şartlar altında arızî saplara müracaat edilmemiştir ve çiçekli dekor, zariflikten mahrum birkaç kıvrık dala inhisar eder.

Keza, Salihin mihrabının üzerine kazılmış 505/1112 tarihli yazıda da (bk. Levha I, 2), ters inhinalı sapların çokluğu ve genişleyerek inkişaf eden yüksek kuyruğu ile dikkati çeken bir evvelki tablodaki harflerin şekilleri görülür. Az çok çiçekli yazı, bu suretle, biraz nebatî bir yumuşaklık gösterir. Hususî bir hal olarak, bazı sapların veya eğri kuyrukların kabarık ha'nin resmettiği yuvarlak kemerler şeklindeki bazı içe dönük kıvrımların çokluğuna işaret etmek lâzımdır. Bu küçük iç dişlere 541/1146 yılına ait, küçük harflerin hiç bir değişiklik arz etmeden aynı modelleri takip ettiği Mescid al-İskafî'nin madalyonunda da rastlanır. Bunlar yer yer daha narin saplı bazı arabesklerle tamamlanır.

Bir tekâmülün izlerini yakalamak için, bu zayıf karakterli eserlerden sarf-ı nazar etmek ve Belek ve Husayn b. Hasan'ın mezarları üzerine kırk sene sonra fakat büyük bir itina ile yontulmuş oymalı ve çıkıntılı minare kuşak yazısını mukayese etmek lâzımdır. Orada,

önce ilâve edilen sap motiflerini nebatî repertuarın yumuşak unsurlarına birleştiren tezyinatın melez karakteri bulunur. Birinciler kayda değer değişiklik arz etmezler; ikinciler, burada helezonlarla noktalanmış sapların kazandığı yeni ehemmiyet ve içlerinde zarif tepe çiçeklerinin eğrildiği helezonî kıvrık dalların çokluğu sayesinde şekil değiştirmişlerdir; filhakika bu sonuncular harflerden ayrılmış ve daha fazla şahsiyet kazanmış olarak ters yöne uzanan iki hurma dalının birleşmesinden doğan karışık figüre inkılâb ederler. Dikkate değer başka bir hâdise, bizzat harflerin çizgilerinde manzarayı değiştiren örgülerin görünüşüdür. Belek'in mezarı üzerinde sadece *ha*'lar bizim bildiklerimizden, dikkati çekecek derecede ayrılırlar (bk. Şekil 1) ve basit veya çift geçmeyle süslenirler (Şekil 1, nr. 3 ve 4). Salihin mezarlığındaki kabrin üzerinde sadece *ha*'lardan biri düğümlerin karışmasıyla özellik kazanmaz (Şekil 1, nr. 1). başka bir *ha* da sapını ağırlaştıran kalb şeklinde bir düğümlerle süslenir (bk. Levha III, üst pervazın ortası), bir *dad* ve bir *dal*'ın gövdeleri birbirine örülmüştür (lahdin küçük tarafı), *lâm-elif*'lerin iki kolu birbirinin içinden geçer veya birçok ince saplı örgüye yer verir (Bk. şekil III, soldaki üst pervaz) ve aynı tarzda geometrik bir süs, iki *lâm* arasındaki boşluğa yerleştirilen *Allah* kelimesini tezyin eder (bk. Levha III, sağda). Bununla beraber klâsik tarzı muhafaza eden harflerin yanında bazı *cim*'lerin ters eğilimle saplarını kaybettiğini ve umumiyetle *dal*'ların temel çizginin altında girinti-çıkıntıyla yuvarlaklaşmış bir şekil aldığı müşahade edilir.

541/1145 yılına ait olan Şu'aybiya medresesinin firizine aynı çizgiler hâkimdir. Filhakika öte taraftan çiçekli dekorun unsurları zarif istihalelerini tamamlamışa benzerler: Bu hususta kuşak yazının üst kısmının yarısını ahenkli bir şekilde süsleyen *yavm* kelimesinin üstünde iki dolaşık sapın ne kadar büyük bir ustalıklarla karşılaştıklarına (bk. Şekil 2) ve daima yarı hurma dalı ve üç taraflı çiçek repertuarından alınmış tepe çiçeklerinin çoğunun nasıl saplariyle çeşitli tezyini terkipler meydana getirdiğine bakmak kâfidir. Diğer taraftan, lâhitler üzerinde olduğu gibi, harfler, muhafaza edilen kuşak yazı parçasındaki çeşitli örneklerde görüldüğü üzere örmelerle zenginleşmişlerdir: Meselâ bir *elif* ve bir *lâm* birbirine üç geçmeyle bağlanmış, arızî bir sapla süslü bir *elif* ve *te* kendi saplalarına örülmüş, düğüm şeklinde bir *ha* ve kuyruğu yukarı doğru çıkan bir *vav* şakulî girift harfli bir motifle süslenmiştir (Bk. Şekil 3

harflerin bu çeşitli şekillerinin deseni). Keza kuşak yazının üst hudut seviyesine yerleştirilmiş ters gönye şeklindeki eklemeler ile bazı sapların üst kısmında gelişen küçük dekoratif dişlerin oynamakta oldukları önemli role işaret etmek lâzımdır; fakat yazı çizgisinin güzelliği, bilhassa harflerin zarif nisbetleriyle kompozisyonun küçük teferruatının büyük bir itinayla işlenmiş olmasından ileri gelir.

Bu çeşitli işaretlere göre, Halep'te hemen hemen bir asra yakın bir müddet kullanılmış olan bu yazı tarzı, daima aynı alfabe dönüştürme ve bilhassa aynı süsleme temayülünün sürekli gelişmesi, harflerin geometrik desenini, tezyin imkânlarını ihmal etmeden üstüste yağma, bir kelimeyle, yazılı her kuşağın sathını çeşitli süsleme vasıtalarına başvurmak suretiyle mümkün olduğu kadar tam bir şekilde tezyinatla doldurma olarak tavsif edilebilir. Bu küfi tipi her şeyden evvel, az bir zaman evvel şehirde kullanılmış olandan farklı gibi gözükmemektedir; bunu farketmek için, yukarıda tedkik edilmiş olan kitabeleri 465/1074 de Halep kalesinde bir mermer blok üzerine hakkedilmiş olan¹⁴ ve 480/1087 de dahi¹⁵ köşeli bir sertlik ve arkaik bir sadelikle kendini gösteren metinle mukayese etmek kâfidir. Şu halde V/XI inci asır boyunca Fâtîmî epigrafisine ait alışkanlıklar¹⁶ Halep'te hâlâ devam ediyor ve müteakıp asırda gerçekleşen melez karakteri asla göstermiyordu. Bunlarda, uzun zamandan beri kitabelerin müşterek repertuarına dahil olan ters yöne inhinalı *cim* ve yüksek kuyruklu *nun* gibi mütekâmil harflerin şekilleri kendilerini kısmen göstermekle beraber, muahhar alfabelerin çok çeşitli şekilde kullanılan süsleri henüz meydana çıkmamış bulunuyordu.

Bu değişikliklerin bazıları şüphesiz daha önce kullanılmış olan eski bir tarzın yeniden ele alınmasından, yani umumiyetle Fâtîmî'lere has küfi yazısının tipik karakteri gibi telâkki edilen ve Suriye'nin kuzeyinde 456/1064 tarihli Hass¹⁷ veya 464/1072 ve 469/1076-77

14 *Répertoire*, nr. 2699. Şimdi bk. *CIA Alep*, 80-81 (nr. 31) ve şekil 25 (s. 464).

15 *Répertoire*, nr. 2764. Şimdi bk. *CIA Alep*, 112-113 (nr. 57) ve şekil 48.

16 Tipik Fâtîmî küfi yazısı örnekleri için, S. Flury tarafından, 351/972 ve 365-86/975-96 tarihlerine ait Kahire Al-Azhar camiinin kuşak yazısından itibaren tertib edilen alfabetik tablolara bak: *Le décor épigraphique des monuments fatimides du Caire, Syria*'da, XVI (1936), şekil 2 ve 4.

17 *Répertoire*, nr. 2652 ve 2653. E. LITTMANN'daki röprodüksiyonlar, *Semitic Inscriptions, Publ. of an Amer. Arch. Exp. to Syria in 1899-1900* (kısm IV, New-York 1908) şekil 155 ve 156.

tarihli Balis¹⁸ kitabelerinde sık sık görülen çiçeklerle süslü harflerden neşet eder. Fakat Halep'te Selçuklular devrine ait eserlerde bu nevi arabeskerlerin oynamış olduğu rol, tâli bir dereceye düştüğü halde, nebatî menşeli motiflere geometrik motiflerin, arızî saplar, iç dişler veya örmelerin ilâvesiyle daha önce bilhassa üzerinde durmuş olduğumuz yeni bir dengeye varılmak istenildiği kendisini açıkça gösterir. Bu denge, ancak Şu'aybiya medresesinin firizinde, sapların çokluğu ile onların süslerine karşılık çiçekli dekorun zerafet ve inceliğe doğru müteakıl tekâmülüyle gerçekleşmiş olarak görülür.

Mamafih Halep küfisinin yegâne özelliğini Fâtîmî küfisi ile ilk Abbâsî küfisinin de tanımadığı bu yeni tezyinat araştırmalarının görünüşü teşkil etmez; aynı değişiklik, elli sene kadar evvel, komşu bir eyâletteki kitabelerde de kendisini gösterir ve Halep yazısında görülen tekâmüle karşılık, iptidâî bir başlangıç olarak, fakat dik-kate şâyân bir muvazilik arzeden Diyarbakır-Amid'in süslü kuşak yazısı ileri sürülebilir. Filhakika Yukarı-Mezopotamya'nın bu küçük şehrinde, 426/1034-35 den itibaren, Emir Ahmed'e ait bir kitabede¹⁹, *re*, nihâî *mim*, *nun* veya *vav*'ların meselâ yükselen kuyruklarıyla sona eren yapraklı saplar ve bir *mim*'i bitişik saplı motifle örten yapraklı sapların beraberce kullanıldığı görülür. Aynı devre ait bir başka kitabede de²⁰ ters inhinalı bütün sapların tümsekliliğine küçük dekoratif iç dişler refakat eder²¹. 437/1045-46 da, çiçekli dekor zerafet kazanırken, ters gönye şeklindeki kıvrımlar kuşak yazının üstünde çoğalır ve arızî saplarla onların uzatmış oldukları harfler arasında yapılan küçük ayarlamalar, birincilerin sadece tezyinî mahiyette olan hususiyetini tebarüz ettirir. 444/1052-53²² de, örgüler,

18 *Répertoire*; nr. 2678 ve 2712. G. SALLES'daki röprodüksiyonlar, *Les décors en stuc de Balis, Mémoires III ème Congrès Intern. Art et Arch. Iran* (Leningrad, 1935), levha 99 ve 100.

451/1059 tarihli Harran kitabeleri (krş. D. S. Rice, *Medieval Harran, Anatolian Studies* II, 1952, şekil 7 ve 9) ve Musul'daki tarihsiz bir mezar da (krş. F. SARRE ve E. HERZFELD, *Archaeologische Reise...*, Berlin, 1911-22, I, şekil 18) aynı tipe girerler.

19 S. FLURY, *Islamische Schriftbänder, Amida-Diyarbakır* (Bâle-Paris, 1920), 10-13 ve levha II (*Répertoire*, nr. 2411).

20 426-29/1034-38 yıllarına doğru; krş. S. FLURY, *Islamische Schriftbänder*, 12 ve levha III (*Répertoire*, nr. 2469).

21 S. FLURY, *Islamische Schriftbänder*, 13-14 ve levha IV-V (*Répertoire*, nr. 2522).

22 S. FLURY, *Islamische Schriftbänder*, 15-16 ve levha VI (*Répertoire*, nr. 2561).

düğüm halindeki motiflerin düz veya eğri sapsarı ağırlaştırdığı bir alfabe görünüşünü değiştirmeye başlar. Nihayet Selçuk Sultanı Melikşah'ın adının zikredildiği 482/1089-90, 484/1091-92 ve 485/1092-93 tarihli kitabeler²³, bu melez tarzın ve S. Flury'nin işaret ettiği üzere, «satırların doldurulması için yazıya dayanan motiflerin» yanısıra bilhassa nebatî motiflerin mühim bir nisbette azalmasıyla vücuda gelen dekoratif stilin kemaline ulaşırlar.

Bu tarz benzeyişler tesadüfi olamazlar ve Yukarı-Mezopotamya daki eski yazı âdetlerinin V/XI inci asrın sonuna doğru Halep'te kullanılan yazıya tesir ettiği hakkında bir faraziyeye meydan verirler; daha önce J. Sauvaget, Belek'in türbesindeki kuşak yazı ile bu Türk ordu kumandanının doğduğu mıntıkadaki eserler arasında keşfettiği çok bâriz müşabehetleri belirtmişti²⁴. Fakat bu dikkat bize, uzun zamandan beri, örgüler ve arızî sapsarlarla zenginleşmiş alfabeler zevkinin başka yerlerde de kendisini göstermiş olduğu vâkıasını unutturmamalıdır. Filhakika Gazne şehrinde bulunan, oldukça eski Gaznevî kitabeleri münasebetiyle S. Flury, bitişik sapsal süs motifine ilk defa dikkati çekmiştir²⁵. Keza, 411/1021-22 den itibaren Radkan kulesinin²⁶ üst kısmını süsleyen bir Horasan kitabesine en tipik örgü tarzında harfler refakat ediyorlardı; burada S. Flury'nin daha evvelce Amid'deki süslü kuşak yazıda müşahede ettikleriyle mukayesesini yaptığı bütün unsurlar, yani sapsarların yarı-yüksekliğine ta-kılmış kalb şeklindeki düğümler ve en basit harfleri değiştirmeye yarayan birçok filizden müteşekkil girift harfler dikkati çeker. Şimdi daha başka birçok vesikaya müracaat etmek mümkündür: Ben şahsen, eşker-i Bazar ve Güney Afganistan'daki Bust mevkilerindeki yazılı frizlerde yapışık sapsar motifi ile harf örgülerinin sık sık kullanıldığına şahid oldum²⁷; örgü tarzındaki *dal* veya *lâm-elif*'lere

23 S. FLURY, *Islamische Schriftbänder*, 20 ve levha IX B, 21-24 ve levha X-XI, 20-21 ve levha IX A (*Répertoire*, nr. 2780, 2792 ve 2798). Özellikle 484 tarihli kitabe, Mervanî devrine ait bütün araştırmaların sentezini ve 559/1164 e kadar olan muahhar kitabelerin örnek tipini temsil eder. (ayn. yer., levha XII A *Répertoire*, nr. 3257).

24 Bk. *La Tombe de l'Ortokide Balak*, *Ars Islamica*'da, V (1938), 213-14.

25 Krş. *Le décor épigraphique des monuments de Ghazna, Syria*'da, VI (1925), 64-65.

26 *Répertoire*, nr. 2312. Önce E. Diez tarafından neşredilen bu kitabenin alfabeti (*Chorasanische Baudenkmaler*, Berlin 1918, 36-39 ve levha I-IV), S. Flury tarafından yeniden tertib edilmiştir (*Islamische Schriftbänder*, levha XIV).

27 Bu müşahedeler, *Mémoires de la délégation archéologique française en Afghanistan*'da neşredilecektir.

485/1092 tarihinden evvel Hargird'deki Horasan kitabesinde de rastlanır²⁸; aynı mıntıkada, Ribat-i Şeref'te 549/1153-54 tarihli alçı duvar dekoru üzerinde kalb şeklindeki düğümler sağ sapsarı zenginleştirirler ve *Allah* kelimesi orta kısmında bir örgü motifiyle süslenir²⁹; Buna benzer motiflerin daha başka örgü şekilleri Zengibar'da Kizimkazi camiinde³⁰ muhafaza edilen 500/1106-07 tarihli İran menşeli dekoratif kitabelerde de görülür; nihayet Azerbeycan'ın Kazvin şehrinde VI/XII nci asrın ilk senelerine izafe edilen Haydariye mescidinin mermer çamurundan yapılmış frizindeki oldukça zevksiz harfleri süsleyen iç dişler ile düğümlerin bolluğuna işaret edilmelidir³¹.

Böylece 479/1086-87 den itibaren Halep küfî yazısının istihalesinde kendisini gösteren yeni çizgiler daha önce İran kitabelerince tanınıyordu ve bunlar belirli bir rağbet görünceye kadar uzun müddet devam ettiler. Amid'deki bir seri mervanî kitabeleri onların batıya doğru tedricî ilerlemelerine şahadet eder; bu esnada onlar şehrin Selçuklular devrine ait kitabelerinde gelişerek çevreye uyarlar ve bazı cepheleriyle mahallî denilebilecek bir üslûp meydana getirirler. Elimizdeki mütalara göre, onların Halep'te görünüşleri, daha âni olmuştur ve bu hâdiseyi Türklerin Suriye'ye gelerek orada Haçlılara karşı kuvvetli bir devlet kurmaları ve şehir hayatında büyük değişiklikler meydana getirmeleriyle alâkalı görmek câzip bir görüştür. Hiç şüphesiz, sanat sahasında J. Sauvaget'nin, tarih nokta-i nazarından dar hanedan mânasında Halep Selçukluları devri ile daha evvel karışıklıklar ve inkırazlar arasında başlayan tekâmülü tek başına fiilî olarak meydana getirmiş olan Zengî'ler devri arasındaki tezada benzer bir tezad görülmez³². Keza rastlamış olduğumuz ilk önemli eser, Cami-i Kebir'in minaresindeki yazılı tezyinat, daha sonra Suriye'de sayısız âbidenin inşasını teşvik edecek olan

28 *Répertoire*, nr. 2799. E. HERZFELD'deki röprodüksiyon, *Damascus II, Ars Islamica*'da, X (1943), şekil 35-36.

29 Krş. A. GODARD, *Khorasan, Athar-é Iran*'da, IV (1949), şekil 20, 33 ve 35.

30 Krş. S. FLURY, *The Kufic Inscriptions of Kizimkazi Mosque, Zanzibar, Journ. Royal As. Soc.*'da, 1922, 257-64 ve levha (*Répertoire*, nr. 2911).

31 Krş. A.U. POPE, *A Survey of Persian Art* (Oxford, 1938), levha 315 A ve şekil 472.

32 Bu tezat hakkında, bilhassa bk. *Alep*, 114.

bu Zengî prenslerinden birisinin sayesinde vücuda getirilmiştir³³. Fakat, umumî olarak, Halep'e nüfuz etmiş olan İran kûfisinin karakteristik teferruatı arasında, Büyük Selçuklu İmparatorluğu dahilinde yayılan³⁴ ve uzak eyâletlerde müşâbih gelişmelere meydan veren çeşitli sanat akımlarından birisinin de tesiri kendisini gösterir; Halep şehrinin Melikşah'ın topraklarına ilhakı, tezyini yazısının tekâmülünde kat'î dönüm noktası olmuş ve bu tarzın muahhar gelişmesi Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya arasındaki dar siyasi münasebetlerin yerleşmesiyle kolaylaşmıştır. Hattâ bu tesir, muhafaza edilen yegâne örneklerden biri olan 607/1210-11 tarihine ait Balis minaresinin tezyinatında gördüğümüz Eyyûbî kûfi yazısının tezahürlerine ilham verecek kadar uzun süreli olmuştur³⁵.

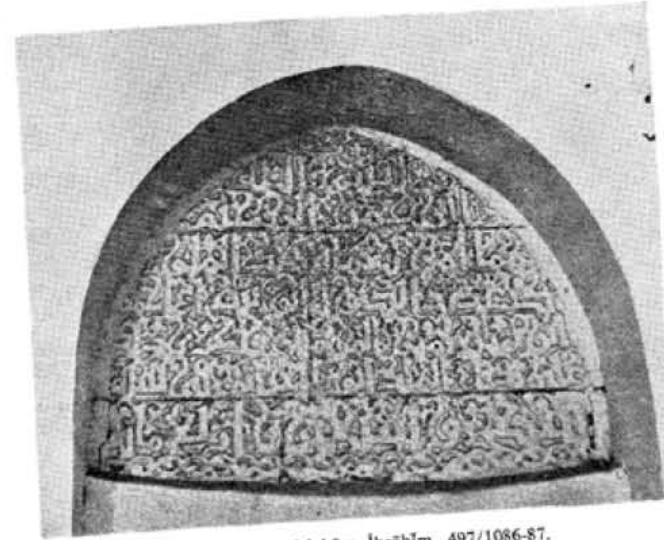
Bu şematik şekil altında mütalâa edildiği takdirde, bu neticeler, paleografik alışkanlıklarla tarihî hâdiseler arasında çok sıkı bağlantılar kurmuş görünebilir. Bizzat dokümanların müşâhede de onların bu temele dayandığını teyid eder. Bilhassa onlar, Halep Selçuklu kûfi yazısının aynı devirde Şam'da kullanılan kûfi tipinden ne kadar derin bir şekilde ayrıldığını anlamamıza yardım edebilirler. Halep kûfisinin aksine, fazla süslü olmayan harflerinin zerafeti ve «dalgalı kıvrık dallı kûfi»³⁶ esaslarına göre harflere eklenen müstakil çiçekli dekoru ile temayüz eden bu son yazı tarzı, filhakika ancak, Yukarı-Mezopotamya'dan gelen melez kûfinin Haleb'i istilâsına karşılık, Şam'da, öteden beri Abbâsî ve Irak geleneklerini kabul eden, fakat daha sonra, bizzat şehrin kendisi gibi Zengî'lerin rağbet ettikleri yabancı tesirlere mukavemet eden mahallî bir yazı okulunun devam ve muhafazasıyla izah olunabilir.

33 «Eğer, Cami-i Kebir, 50 metre yüksekliğinde bütün şehrin en güzel eseri olan böyle abidevî minareye sahip olmuşsa, bu, bu devirde sayısı pek çok olan maceraperest tavırlı prenslerden birisinin sayesinde değil, bir Zengî'nin himmetiyle olmuştur: Eğer bu sanat eserini kronolojik yerine yerleştiriyorsam, mantıkî olarak onun şerefi müteakip devre ait olacaktır». J. SAUVAGET, *Alep*, 101.

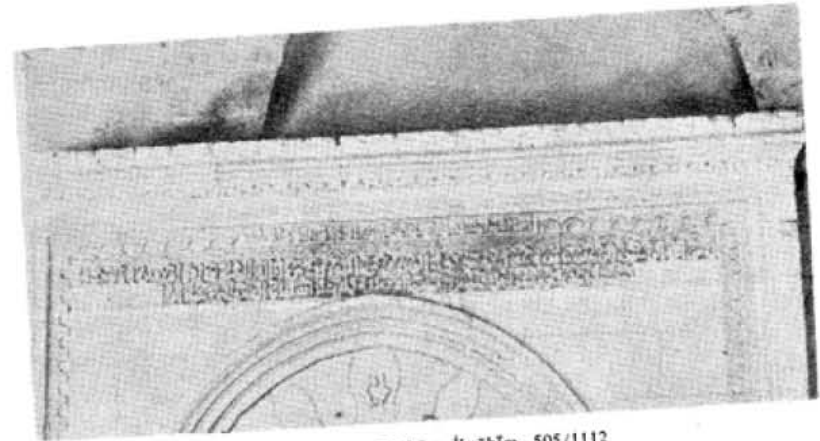
34 Meselâ S. FLURY'nin üzerinde ısrar ettiği «kalb şeklindeki düğümlerin» göç etmesi, (*Islamische Schriftbänder*, sonuna doğru).

35 *Répertoire*, nr. 3828; krs. kat'î tarih hakkında, J. ve D. SOUDEL, *Notes d'épigraphie et de topographie sur la Syrie du nord*, *Ann. Arch. de Syrie*'de, III (1953), 103-05.

36 Bu Şam kûfisi hakkında bk. M. VAN BERCHEM, *Epigraphie des Atabegs, Florilegium de Vogüé* (Paris, 1909), 29-43 ve J. SOURDEL-THOMNE, *Épigraphes couliques de Bab Saghîr, Les monuments ayyoubides de Damas*'da, yazı IV (PIFD).

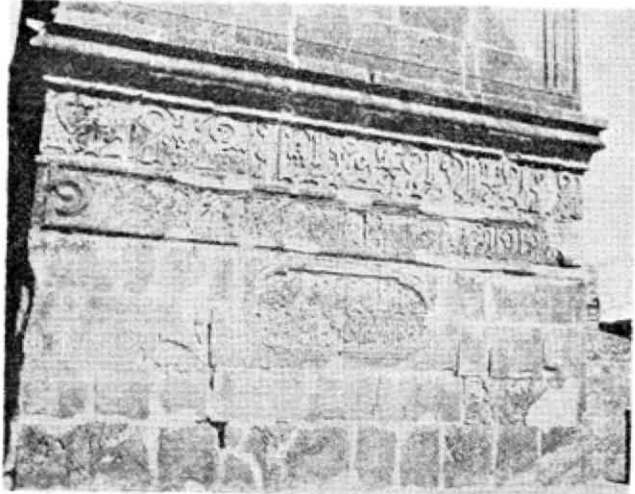
Levha I, 1 — Maqam İbrâhîm, 497/1086-87.

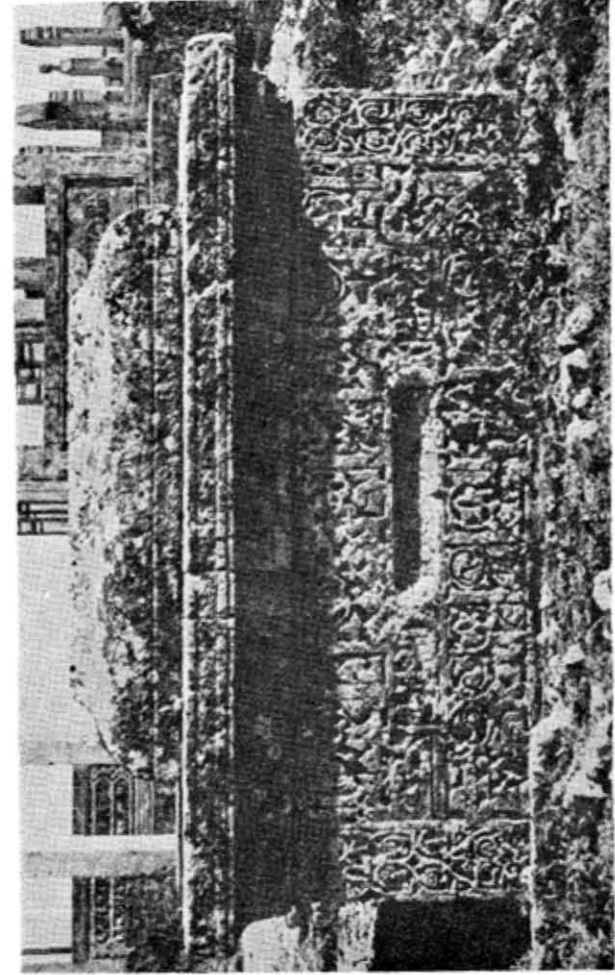
Levha I, 2 — Maqam İbrâhîm, 505/1112

Levha II, 1 — Cāmi-i Kebîr'in minaresinin doğu cephesi

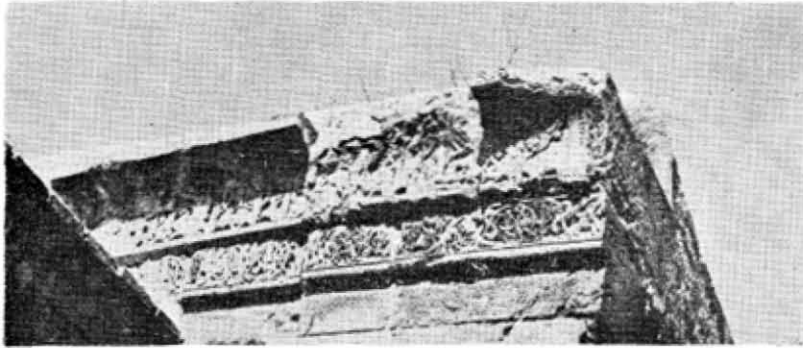
Levha II, 2 — Cāmi-i Kebîr'in minaresinin batı cephesi.

Levha III, 1 — Sâlihîn'deki mezarlıktaiki lâhit.

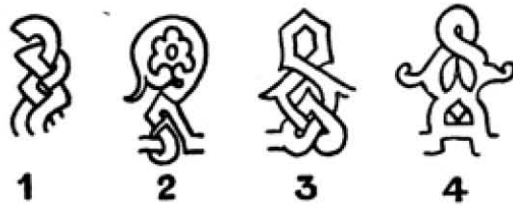
Levha IV, 1 — Sâlihî'n'deki mezarlıktaki lâhit (karşı cephenin detayı).

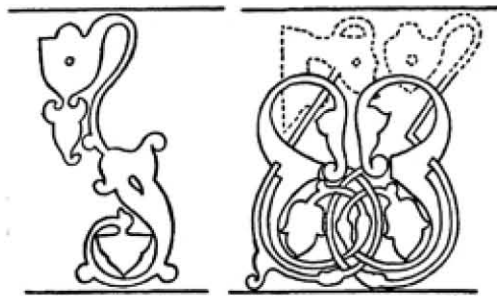
Levha IV, 2 — Su'aybiya medresesinin frizi, 544/1149.

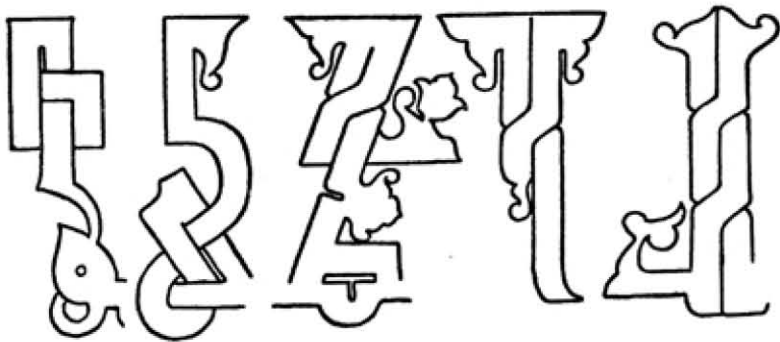
Levha V — Câmi-i Kebîr'in minaresindeki kuşak yazı.
Alfabetik Tablo

Şekil 1 — Belek ve Hısan b. Hısan'ın mezar taşları kitabelerinin iğretî örölmüş ha tipleri.

Şekil 2 — Su'aybiya medresesinin frizindeki çiçekli dekorun unsurları.

Şekil 3 — Su'aybiya medresesinin frizindeki iğretî örölmüş harflerin tipleri.